

Shahid Bahonar
University of Kerman

Investigating the Activities of the American Mission in Hamadan during the Qajar Period; Emphasizing the Construction of the Evangelical Church

Reza Karami¹⁻² | Khosro Mohammadi (Corresponding Author)³

1. PhD student of Iranian Islamic history, Department of History, Faculty of Literature and Humanities, Kharazmi University, Tehran, Iran. Email: r.karami6969@gmail.com
2. Research Expert of Hamedan Province Health Historical Cultural Collection, Hamedan University of Medical Sciences, Hamedan, Iran.
Email: r.karami6969@gmail.com
3. Graduated with a master's degree in archaeology, head of the Endowments Museum, General Department of Endowments and Charitable Affairs, Hamadan Province, Iran
Email: xosro_eran@yahoo.com

Article Info

Article type:

Research Article

Article history:

Received 11 March 2023

Received in revised form 19
October 2023

Accepted 25 April 2024

Published online 24 June 2024

Keywords:

Christianity,
Hamadan
James W. Hawkes & Bell
Hawkes
Memorial Chapel
American mission

ABSTRACT

Purpose: Hamadan has been one of the centers of Christians since the first century AD. The presence of Christ's followers in this city continued in the 19th century, and Hamadan received the attention of the American Presbyterian Mission, which is a branch of Christian Protestantism, and its difference from other Christian denominations is its global scope. One of the concrete actions of the missions in the world was to build churches in the areas under their influence. In Hamadan, the Evangelical Church called Memorial Chapel located in the courtyard of the American Hospital is one of these structures that has not been researched in a specialized way.

Method and Research: The present article is the first specialized research in this regard, which is applied and its method is historical with a descriptive-analytical approach. With the help of library sources, archival documents and field research, this research seeks to answer the question, in what period was the evangelical church built? Who is its creator? And what method and style was used in its construction?

Findings and Conclusions: According to the investigations, it seems that this church was built in the late Qajar period by a person named James Hawkes, a famous priest-missionary, based on the common styles of church building and house building in the 19th and 20th centuries in America. The findings show that this church is actually a monument and the plan of the structure corresponds to the type of long churches with a cruciform plan that were created in Europe and then in America and gradually in some parts of the world including Hamadan around 1919. It was extended until 1927.

Cite this article: Karami, Reza, Mohammadi, Khosro. (2024). Investigating the activities of the American mission in Hamadan during the Qajar period; Emphasizing the construction of the evangelical church. *Journal of Iranian Studies*, 23(45), 249-276. <http://doi.org/10.22103/JIS.2024.21223.2460>

© The Author(s). Karami, Reza, Mohammadi, Khosro Publisher: Shahid Bahonar University of Kerman.

DOI: <http://doi.org/10.22103/JIS.2024.21223.2460>

EXTENDED ABSTRACT

Introduction

American missionaries traveled to different parts of the world to spread the Christian religion and took various measures to evangelize their religion. In Hamadan, thanks to their efforts, the first modern school was established. They were also able to build a modern hospital and in its courtyard they built a church called Memorial Chapel. Our study gives a brief overview of the history of the American mission in Iran and in Hamadan and tries to answer the following questions:

- 1- In what period was the Hamadan American Memorial Chapel built?
- 2- Who was the builder of the prayer hall?
- 3- What is the architectural style of the prayer hall?

Methodology

This research paper is purpose-driven, as it aims to provide the reader with new information about the topic of the study. The research approach in this paper is descriptive and analytical, that is, it tries to describe and explain the subject first based on the collected data and evidence, and then refer to archives and various sources to analyze the subject. In this regard, three methods were used in this research: Documentation, Library and Field Research.

Discussion

In the early 19th century, American churches sought to send missionaries to other countries around the world. As in many other parts of the world, a number of Christian missionaries came to Iran with the aim of establishing missionary offices. In Hamadan, Reverend James W. Hawkes and his wife Bel Hawkes advocated Christianity in various areas. These missionaries took action in Hamadan, notable among which was the founding of a school in 1883 and the establishment of a hospital in 1890. Among the other works they left in Hamadan is a small prayer hall built in the courtyard of the American hospital. This prayer house, known among Hamadan residents as the Evangelical Church. The current residents of the city believe in error that a notable Armenian citizen called Rabbi Ishaq Orshan built the chapel. However, our research of documents proves that the chapel was founded by the American missionary Reverend James Hawkes. He built this small chapel after the death of his wife Bell Hawkes, who died of typhoid fever, next to his burial place, and named it Bell Hawkes Memorial Chapel. After his death in 1932, Rev. Hawkes was buried next to his wife in front of the church that he built. The construction date of this church can be placed at the end of the Qajar era at 1919, shortly after Mrs. Hawkes' death. The report of the Cultural Heritage Organization in Hamadan also confirms our claim. The American Memorial Church of Hamadan is a structure based on the style of cruciform basilica churches. The main part of the prayer hall is made of black carcass stones and is built in Chinese drywall style.

Conclusion

James. W. Hawkes and Bell Hawkes were clear examples of the pioneers of the global missionary movement, who were sincere in the realization of their global ideal until the last moment of their lives and until their death in Hamadan away from their homeland. The findings indicate that the memorial chapel in Hamadan was built by James Hawkes, an American priest, at the end of the Qajar period. Hawkes built this chapel next to his wife Belle Hawkes' grave after her death. Mrs. Hawkes dedicated her life to missionary work for many years and also cared deeply about the welfare of the women and children in Hamadan. For this reason, and as the name of this house of prayer indicates, this building was erected in gratitude for her work. The ground plan of this building also corresponds to the type of long churches or basilicas with a cruciform ground plan that emerged in Europe and later in America and gradually became popular in many parts of the world, including Hamadan, in the

years 1919-1927, and were also influenced by the native and local architecture of Hamadan. The purpose of the construction of the church was to build a prayer hall in the center of the cemetery, in addition to a memorial for Bell Hawkes, so that religious acts could be performed during the burial of the dead in the surrounding cemetery. This fact is deduced based on the use of a similar prayer hall in an Armenian cemetery on the Hamadan-Arak road. The memorial chapel in Hamadan may be viewed as a building that defines the modern urban and social development of the city.

بررسی فعالیت مسیون آمریکایی همدان در دوره قاجار؛

با تأکید بر ساخت کلیسای انجیلی

رضا کرمی^{۱-۲} | خسرو محمدی^۳

۱. دانشجوی دکتری تاریخ ایران بعد از اسلام، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، گروه تاریخ، دانشگاه خوارزمی، تهران، ایران.

رایانامه: r.karami6969@gmail.com

۲. کارشناس پژوهشی مجموعه فرهنگی تاریخی سلامت استان همدان، دانشگاه علوم پزشکی همدان، ایران.

رایانامه: r.karami6969@gmail.com

۳. نویسنده مسئول، دانش‌آموخته کارشناسی ارشد باستان‌شناسی، مسئول موزه وقف اداره کل اوقاف و امور خیریه استان

همدان، ایران. رایانامه: xosro_eran@yahoo.com

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	زمینه/هدف: همدان از جمله ماندگاه‌های مسیحیان از قرن اول میلادی بدین سو بوده است. توالی حضور پیروان مسیح در این شهر در قرن نوزدهم ادامه یافت و همدان مورد توجه مسیون پرسیترین آمریکایی قرار گرفت که شاخه‌ای از پروتستان‌تیسیم مسیحی است و تفاوت آن با دیگر فرق مسیحی گستره جهانی آن می‌باشد. یکی از اقدامات ملموس مسیون‌ها در جهان، ساخت کلیساهایی در حوزه گسترش خود بود. در همدان نیز کلیسای انجیلی موسوم به <i>Memorial Chapel</i> واقع در حیاط بیمارستان آمریکایی یکی از این سازه‌هاست که تاکنون به صورت تخصصی مورد پژوهش قرار نگرفته است. این تحقیق با هدف بررسی کلیسای انجیلی همدان به لحاظ دوره ساخت و سازنده آن و اسلوب و روش به کار رفته در معماری این بنا به نگارش درآمده است و نگاهی گذرا به فعالیت مسیون آمریکایی در همدان دوره قاجار نیز دارد.
تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۱۲/۲۰	
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۰۷/۲۷	
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۲/۰۶	
تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۰۴/۰۴	
کلیدواژه‌ها: بل هاکس جیمز هاکس کلیسای یادبود مسیحیت مسیون آمریکایی همدان	روش/رویکرد: نوشتار حاضر نخستین پژوهش تخصصی در این باره است که نوع آن کاربردی و روش آن تاریخی با رویکردی توصیفی-تحلیلی می‌باشد که از منابع کتابخانه‌ای، اسناد آرشیوی و پژوهش‌های میدانی مدد جسته است. یافته‌ها/نتایج: یافته‌ها نشان می‌دهد این کلیسا در واقع یک بنای یادبود بوده و نقشه سازه نیز منطبق با نوع کلیساهای طولی با پلان صلیبی است که در اروپا و سپس در آمریکا ایجاد شد و به مرور در برخی از نقاط دنیا از جمله همدان در حدود سال‌های ۱۹۱۹ تا ۱۹۲۷م (۱۳۳۷ تا ۱۳۴۵ق) گسترش یافت. طبق بررسی‌های انجام شده به نظر می‌رسد این کلیسا در اواخر قاجار و توسط شخصی به نام جیمز هاکس، کشیش-مسیونر معروف و با الگوبرداری از سبک‌های رایج کلیسایسازی و خانه‌سازی در قرون نوزدهم و بیستم آمریکا ساخته شده است.

استناد: کرمی، رضا؛ محمدی، خسرو (۱۴۰۳). بررسی فعالیت مسیون آمریکایی همدان در دوره قاجار با تأکید بر ساخت کلیسای انجیلی. مجله

مطالعات ایرانی، ۲۳ (۴۵)، ۲۷۶-۲۴۹.

<http://doi.org/10.22103/JIS.2024.19760.2358>

ناشر: دانشگاه شهید باهنر کرمان

۱. مقدمه

نهاد مسیون آمریکایی در بسیاری از فعالیت‌های آموزشی و فرهنگی در ایران پیشگام بود. این گروه از فرقه پرسبیتترین^(۱) پروتستان بودند که با بررسی و مطالعه در زبان، فرهنگ، آداب و رسوم مردم ایران و در ظاهر با هدف کمک‌های بشردوستانه و در باطن برای تبلیغ دین مسیحیت و نفوذ دولت آمریکا وارد ایران شدند و تفاوتشان با دیگر فرق مسیحی مشی تبشیری و گستره جهانی آنان می‌باشد. آنان با سفر به اقصی نقاط جهان در تبلیغ دین مسیحیت کوشش‌ها کردند و اقدامات مختلفی را در جهت گسترش دین خود انجام دادند. از جمله به ساخت و راه‌اندازی مراکزی چون کلیسا و آموزشگاه در کشورهای مختلف می‌پرداختند. همدان از قرن نخست میلادی از جمله ماندگاه‌های مسیحیان در ایران بود (هیومافت، ۱۳۷۰: ۱۵، ۲۰) و در دوره‌های بعد نیز بارها مورد توجه گروه‌های مسیحی قرار گرفت. این شهر در قرن نوزدهم بار دیگر شاهد حضور مسیحیان و گروه‌های مسیونری قرار گرفت که موجب شکل‌گیری آثار مختلفی شد. مسیون مسیحی همچنین منشاء خدماتی در امور فرهنگی، دینی، آموزشی و پزشکی در همدان شدند؛ از جمله نخستین مدارس با روش‌های نوین آموزشی با کوشش آن‌ها راه‌اندازی شد (فیضی سخا، ۱۳۸۸: ۱۹۸-۱۹۹؛ تاریخچه مدرسه آمریکایی همدان، بی تا: ۱-۲). آن‌ها همچنین توانستند بیمارستانی با شیوه‌های نوین درمانی در همدان ایجاد کنند. این مرکز درمانی تأثیر قابل توجهی در رفع نیازهای آموزشی و درمانی شهر داشت. اولین تحصیل کردگان همدانی با شیوه‌های نو آموزشی، دانش آموزان مدرسه آمریکایی بودند و بسیاری از پزشکان این شهر نیز در این بیمارستان که در آن زمان به «مریضخانه ینگه دنیایی» معروف بود، با پزشکی نوین آشنا شدند و علاوه بر تحصیل این علم، به تعلیم آن نیز می‌پرداختند (صفایی ملایری، ۱۳۵۰: ۷۷۰-۷۷۴؛ کرمی، ۱۴۰۰: ۱-۲۷).

از دیگر اقدامات مبلغین آمریکایی ساخت کلیسای کوچکی در محوطه بیمارستان اکباتان (آمریکایی سابق) بود. کلیسا مهمترین و برجسته‌ترین نماد هنر و معماری مسیحیت است. مطالعه معماری کلیساها در ایران نشان‌دهنده سبک‌های گوناگون به کار رفته در ساخت آن‌ها اعم از به کار بردن انواع نقشه و مصالح است. به طور کلی، کلیساها در سه گونه کلی قابل تقسیم‌بندی هستند که شامل: باسیلیکایی (دراز)، نقشه مرکزی (شبستانی) و معاصر است. این کلیسا امروزه در بین عموم مردم همدان به کلیسای انجیلی یا آنجلی مشهور است و سازنده آن «رابی اسحاق اورشان»^(۲) معرفی شده است که ظاهراً این نام‌گذاری‌ها درست نیستند.

۱.۱. بیان مسئله

مطالعه در مورد اشخاص و آثار به جا مانده از آنان در طول تاریخ از اهمیت به سزایی برخوردار است؛ چرا که با بررسی این آثار و تعمق در زندگی سازندگان آن‌ها می‌توان به بازنمایی و بازآفرینی گوشه‌هایی از تاریخ و در وهله دوم به پاسخ به بسیاری از سؤالاتی دست یافت که تا پیش از آن اطلاعی از آن‌ها در دست نبوده است. این کلیسا که امروز در بین عامه به «کلیسای انجیلی» مشهور است و با توجه به این‌که این سازه از نظر نوع معماری جالب و کم‌مانند می‌باشد، تحقیق در مورد آن می‌تواند اطلاعات درخور توجهی را در مورد دوره‌ای که کلیسا احداث گردیده، در اختیار ما قرار دهد و همچنین، می‌توان از این طریق با شیوه معماری مرسوم آن زمان به ویژه معماری مذهبی و

دینی مسیحیان بیشتر آشنا شد. مسأله مطرح شده در این پژوهش این است که چگونگی ایجاد این کلیسا و انگیزه تأسیس آن به چه صورت بوده است؟

از آنجا که معرفی مؤسس این کلیسا و روند چگونگی برپایی آن موضوع اصلی این مقاله است، بنابراین با توجه به نبود اطلاعات کافی و درست از شیوه ساخت و نام بانی آن، نویسندگان برآنند تا برای اولین بار در مورد این کلیسا به مطالعه تخصصی پردازند و در پایان این پژوهش، ضمن آگاهی از هویت سازندگان، آن به جزئیات نقشه این بنا و روش ساخت آن پی برده و علل و عوامل شکل گیری آن را مورد بررسی و مذاقه قرار دهند.

۱.۲. پیشینه تحقیق

جستجو در منابعی که به موضوع کلیسای آمریکایی همدان پرداخته، نشان می‌دهد که این سازه توجه پژوهشگران کمی را به خود جلب نموده است و این امر شاید به دلیل قلت منابع در این زمینه باشد که نگارندگان نیز در خلال این پژوهش با آن روبه‌رو بوده‌اند. مهمترین منبعی که به این کلیسا پرداخته، پایگاه اطلاع‌رسانی آمریکایی «*Presbytrian Historical Society*» است که مجموعه‌ای از اسناد و مدارک مربوط به نهضت میسیونری به ویژه جیمز هاکس و همسرش بل هاکس را دربردارد. این اطلاعات بسی ارزشمند و درباره کلیسای مزبور روشنگر است. اداره کل میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی استان همدان نیز در سال (۱۳۷۸) طی یک طرح پژوهشی با هدف ثبت ملی اثر، به نقشه‌برداری از این سازه پرداخته و گزارش و نقشه‌ای نیز از آن به دست داده است (پرونده ثبتی اثر در اداره کل میراث فرهنگی به شماره ۳/۲۴۵۹). از میان نویسندگان محلی علی جهان‌پور در کتاب «همدان دروازه‌ی تاریخ» (۱۳۸۷) که به معرفی دیدنی‌های استان همدان اختصاص دارد، در ذیل معرفی کلیساهای این دیار از کلیسای آنجلی نام برده و اطلاعات مختصری را از این کلیسا در کتاب خود آورده است؛ اما وی نیز مانند سایرین، از تاریخ ساخت کلیسا ذکری به میان نیاورده و نیز سازنده اثر را به درستی معرفی نکرده و به آنچه در باور عموم مشهور است، اکتفا نموده است. «طیب محبوب» (۱۹۸۲) به قلم جی. رسولی و کیدی آلن کتابی است در شرح حال دکتر سعیدخان کردستانی پزشک مشهور مسیحی که واپسین سال‌های حیات خود را در همدان سپری نموده؛ در این کتاب اشاراتی به کلیسای مذکور و سازنده اصلی آن شده است که جزء معدود منابعی است که به ما در این رابطه آگاهی می‌دهد. با توجه به این که بخش مهمی از این پژوهش علاوه بر موضوع کلیسا به مبحث حضور مسیحیان و میسیون‌ها در همدان می‌پردازد، لذا منابع مرتبط با این موضوع نیز مورد مذاقه قرار گرفته است که شامل موارد زیر می‌باشد:

یکی از نخستین کتاب‌هایی که در این زمینه به نگارش در آمده است و از منابع اصلی جهت مطالعه احوالات این جماعت می‌باشد، کتاب «تاریخ میسیون آمریکایی در ایران» (۱۳۳۳) نوشته جان الدر می‌باشد که دربرگیرنده اطلاعات بسیاری از ورود آن‌ها و فعالیت‌شان در شهرهای مختلف از جمله همدان می‌باشد. صغورا برومند نیز در کتاب «پژوهشی بر فعالیت انجمن تبلیغی کلیسا در دوره قاجار» (۱۳۸۰) به اقدامات این انجمن میسیونری در سراسر شهرهای ایران دوره قاجار پرداخته که اشاراتی در باب حضور آنان در همدان نیز در این کتاب به چشم می‌خورد؛ اما مطلبی در مورد کلیسای مذکور که مقصود نگارندگان این نوشتار است، در آن وجود ندارد. «تاریخچه مدرسه آمریکایی همدان» کتاب دیگری است، بدون مؤلف و بدون تاریخ چاپ که از منابع دست اول در رابطه با شناخت

فعالیت‌های میسیونرها به ویژه اقدامات مستر هاکس اطلاعات ارزشمندی را در خود گنجانیده است. سفرنامه‌های سیاحانی همچون گروته (۱۳۶۹)، ویشارد (۱۳۶۳)، جکسن (۱۳۸۷) منابعی هستند که در مورد میسیون و مسیحیان همدان اطلاعاتی را ارائه داده‌اند. با این همه و با توجه به وجود منابع و تحقیقات مرتبط با میسیون آمریکایی در ایران تا به حال تحقیق مستقلی در مورد فعالیت‌های آنان در همدان صورت نگرفته است و از همه مهمتر، هیچ یک از منابع مذکور در باب کلیسای انجیلی همدان اطلاعات کامل و موثقی به دست نمی‌دهند.

۳.۱. اهمیت و ضرورت تحقیق

از آنجا که این بنای منحصر به فرد بازتاب‌دهنده بخشی از تاریخ اجتماعی همدان و ارتباطات فرهنگی آمریکایی‌ها با مردم این دیار می‌باشد؛ بنابراین اهمیت این پژوهش به دلیل خلاء موجود در این زمینه است و محققین در تلاش‌اند با کشف بسیاری از ابهامات و مجهولات ذهنی، تحلیل جدیدی از اقدامات میسیون‌های آمریکایی به هنگام حضورشان در همدان ارائه نمایند که این امر منجر به روشن شدن ناگفته‌هایی در مورد نهضت میسیونری به عنوان بخشی از تاریخ معاصر همدان خواهد شد. همچنین یافته‌های این پژوهش می‌تواند مکمل تعیین‌کننده‌ای برای مجموعه اسناد، مدارک و دیگر شواهد تاریخی و پرکننده خلاء اطلاعات در رابطه با این موضوع یا این مقطع تاریخی باشد و با توجه به همزمانی روند توسعه شهرسازی در همدان و احداث کلیسا با آغاز دوران تجدد و تحولات نوین در ایران، مطالعه در باب معماری این سازه و روند احداث آن در مطالعه تاریخ معماری و شهرسازی از اهمیت به سزایی برخوردار است. بهره‌مندی و فایده این پژوهش نیز ناظر بر جنبه‌های کاربردی آن است که می‌توان از یافته‌های آن در مجامع علمی و دانشگاهی و نیز سازمان‌هایی نظیر اداره میراث فرهنگی استفاده کرد و این امر به خودی خود راه را برای تحقیقات و پژوهش‌های پس از خود هموار خواهد کرد. با غور و تفحص در احوالات بانی آن نیز می‌توان از انگیزه و نیت سازنده مطلع شد و برگ مهمی از تاریخ معاصر همدان را توریق نمود.

۴.۱. فرضیه و سؤالات تحقیق

سؤالاتی که نگارندگان در راستای مسأله پژوهش در پی پاسخ بدان‌ها می‌باشند، به قرار زیر است:

- ۱) تاریخ دقیق ساخت کلیسای یادبود آمریکایی (انجیلی) در همدان مربوط به چه دورانی می‌باشد؟
- ۲) سازنده حقیقی اثر که به اشتباه شخص دیگری معرفی شده، کیست؟
- ۳) معماری این بنا براساس کدام شیوه است و آیا متأثر از سبک خاصی می‌باشد؟

در پاسخ به سؤالات فوق، فرضیات ذیل مطرح می‌باشد:

۱) با توجه به این که کلیساهای انجیلی متعددی در واپسین سال‌های دوره قاجار در برخی نقاط ایران (مانند کلیساهای انجیلی تهران، تبریز، مشهد و...) ساخته شد، از این حیث می‌توان دیرینگی کلیسای مذکور را در اواخر عهد قاجار در نظر گرفت.

۲) با توجه به این که تنها قبر موجود در حوالی کلیسا متعلق به رابی اسحاق اورشان از آشوریان مقیم همدان می‌باشد؛ در بین عموم مردم شهر همدان نامبرده بانی بنا معرفی شده که در گزارش ثبتی اثر نیز

به این مطلب اشاره شده است، در حالی که با توجه به تحقیقات به عمل آمده، به نظر می‌رسد سازنده این بنا یکی از کشیش-میسونرهای آمریکایی ساکن در همدان بوده است.
 ۳) با توجه به نقشه غیر معمول و منحصر به فرد این کلیسا، به نظر می‌رسد نقشه آن متأثر از اندیشه خاص بانیان آن و جزء سازه‌های کمیاب باشد.

۵.۱ روش‌شناسی تحقیق

این پژوهش از لحاظ نوع آن در گروه تحقیقات کاربردی قرار دارد؛ چرا که قصد دارد اطلاعات جدیدی را در مورد موضوع مورد بحث به خوانندگان عرضه بدارد و نتایج آن می‌تواند مورد استفاده سازمان‌ها، نهادها و مراکز تحقیقاتی خاصی قرار گیرد. این جستار با روش تاریخی و رویکرد توصیفی و تحلیلی نگاشته شده است، یعنی می‌کوشد ابتدا براساس داده‌ها و یادداشت‌های جمع‌آوری شده و مراجعه به بایگانی‌ها و منابع گوناگون موضوع را توصیف و تشریح و سپس تجزیه و تحلیل نماید. از این حیث در این پژوهش از سه شیوه اسنادی، کتابخانه‌ای و میدانی برای گردآوری داده‌ها بهره‌گیری شده است. از جمله بایگانی‌های مهم غیر فارسی که نگارندگان این پژوهش از آن‌ها مدد جستجو و مجموعه عکس‌ها و اسناد بسیاری در مورد فعالیت میسیون آمریکایی در نقاط مختلف جهان به ویژه ایران و همدان در آن به چشم می‌خورد؛ پایگاه اطلاع رسانی «*Presbyterian Historical Society*» می‌باشد که مدارک و اطلاعات بسیاری از اقدامات این مبلغان در طول تاریخ فعالیت‌شان را در خود گنجانیده است. بخشی از این آرشیو نیز دربرگیرنده پروژه‌ای موسوم به «*In Her Own Right*» می‌باشد که مجموعه‌ای از کنسرسیوم کتابخانه‌های معتبر در فیلادلفیا است و اسناد و مدارکی در رابطه با یک قرن فعالیت زنان در راستای احقاق حقوق مدنی خود از سال ۱۸۲۰ تا ۱۹۲۰م (۱۲۳۵ تا ۱۳۳۸ق) را در خود جای داده و در مورد زنان میسیونر نیز اطلاعاتی مفید در بردارد. همچنین طی بازدید از کلیسای مذکور و انجام تحقیقات میدانی و با دستیابی به نقشه آن در پرونده ثبتی اثر در اداره کل میراث فرهنگی به شماره ۳/۲۴۵۹ و نقشه‌برداری مجدد نگارندگان از کلیسا در جهت شناخت دقیق و ارزیابی شیوه معماری آن کوشش نموده‌اند. در این مقاله ابتدا تاریخچه ورود میسیون آمریکایی به ایران و سپس همدان مورد بررسی قرار گرفته تا زمینه‌ای برای ورود به بحث اصلی یعنی تاریخچه کلیسای انجیلی، دوره تأسیس و مؤسس آن باشد.

۶.۱ یافته‌های پژوهش

یافته‌های این پژوهش حاکی از آن است که این کلیسا در واقع یک بنای یادبود بوده و نقشه سازه نیز منطبق با نوع کلیساهای طولی با پلان صلیبی است که در اروپا و سپس در آمریکا ایجاد شد و به مرور در برخی از نقاط دنیا از جمله همدان در حدود سال‌های ۱۹۱۹ تا ۱۹۲۷م/۱۲۹۸ش تا ۱۳۰۶ گسترش یافت. طبق بررسی‌های به عمل آمده، این کلیسا در اواخر دوره قاجار و توسط شخصی به نام جیمز هاکس، کشیش-میسونر معروف و با الگوبرداری از سبک‌های رایج کلیسای سازی و خانه‌سازی در قرون نوزدهم و بیستم آمریکا ساخته شده است. به نظر می‌رسد که نامبرده با ساخت این کلیسا علاوه بر به یادگار گذاشتن بنایی به یاد همسر تازه درگذشته‌اش، به دنبال سهولت در انجام امور و مناسک مذهبی به‌ویژه در هنگام دفن مردگان بوده است. چرا که کلیسا در جوار مقابر مسیحیان مدفون

در حیاط بیمارستان آمریکایی (اکباتان کنونی) احداث گردیده و ساخت چنین بنایی در قبرستان‌ها توسط مسیونرها در نمونه‌های مشابه دیگری نیز به چشم می‌خورد.

۲. بحث و بررسی

۱.۲. آغاز فعالیت مسیون آمریکایی در ایران

اولین مبشرین مسیحی که اطلاعاتی درباره آن‌ها به ثبت رسیده، در دوره حکومت صفویان به ایران گام نهادند. آنان در پی تثبیت پایگاه‌های تبلیغی خود در مناطق مختلف ایران نظیر خوی، شماخی، نخجوان، همدان، اصفهان، بندرعباس و... بودند (لاکهارت، ۱۳۴۳: ۱۹۸) در آغاز قرن نوزدهم میلادی، کلیساهای آمریکا در صد برآمدند که مسیونرهایی را به دیگر ممالک دنیا بفرستند. آن‌ها را هیئت کمیساریای مبلغان خارجی آمریکا در خارج از کشور به ایران می‌فرستاد و حضورشان نخستین مظهر نفوذ نرم آمریکا در خاورمیانه بود (قزوینیان، ۱۴۰۰: ۴۹-۵۰). «اوتیس دوایت»، «هرسیون گری» و «الی اسمیت» نخستین آمریکایی‌هایی بودند که وارد ایران شدند (ملک محمدی، ۱۳۸۵: ۲۲). مسیون آمریکایی تابع هیئت مسیون خارجی مستقر در نیویورک بودند که توسط مسیحیان آمریکا اداره می‌شد (الدر، ۱۳۳: ۳). این مبلغین مذهبی فعالیت خود را در ارومیه آغاز کردند و به تدریج توجه خود را به دیگر نقاط ایران از جمله تهران (۱۸۷۱م / ۱۲۸۷ق)، تبریز (۱۸۷۳م / ۱۲۸۹ق) و همدان (۱۸۸۱م / ۱۲۹۸ق) معطوف کردند. آن‌ها به تدریج دامنه فعالیت خود را گسترش دادند و در بین یهودیان به تبلیغ پرداختند (ملک محمدی، ۱۳۸۵: ۲۳). اما چون این فعالیت‌ها در میان مسلمانان مؤثر نبود، برای دستیابی به اهداف خود، تبلیغات دینی را در پوشش کمک‌های بشردوستانه و خیرخواهانه مانند انجام امور آموزشی و بهداشتی آغاز نمودند و طی مدت کوتاهی اقدامات شایان توجهی انجام دادند و توانستند علاوه بر کلیسا، کتابخانه، بیمارستان، مدرسه و چاپخانه‌هایی در شهرهای مختلف راه‌اندازی کنند (بیل، ۱۳۷۱: ۲۵-۲۷؛ حیاتی، ۱۳۸۲: ۲۶). نخستین تماس‌های آمریکایی‌ها با ایرانیان بر محور ارزش‌هایی که رنگ برتری قومی و نژادی و تبلیغات دینی داشت، دور می‌زد. اما به زودی کارشان بالا گرفت و در محیط پیرامون خود صاحب نفوذ شدند (فن بلوشر، ۱۳۶۹: ۱۹۳). اما با وجود این، چرا آنان در هدف خود به موفقیت دست نیافتند؟ آن‌ها باید خود را با جامعه سنتی و مذهبی ایرانیان وفق می‌دادند و به اعتقادات ملی و دینی آنان احترام می‌گذاشتند تا مبدا حساسیت علما و مردم را به دنبال داشته باشد (برومند، ۱۳۸۰: ۱۹۲-۱۸۳، ۲۲۹-۱۸۳-۲۳۴). بنابراین، مسیون آمریکایی در جهت نیل به اهداف خود در ایران، علاوه بر عبور از شبکه‌های امنیتی و هزار توی حکومت و راضی نگه داشتن شخص پادشاه، باید رضایت و اعتماد مرجع روحانیت را از آن جهت که اقداماتشان در تضاد با شرع اسلام نیست، به خود جلب نمایند. گرچه پروژه تغییر دین مسلمانان در مناطق تحت نفوذشان با موفقیت روبه‌رو نشد، اما با توجه به ارائه خدمات پزشکی و آموزشی و انجام امور خیریه، آن‌ها کماکان توانستند به فعالیت خود در ایرن ادامه دهند (یسلسون، ۱۳۶۳: ۴۴).

۲.۲. ورود میسیون آمریکایی به همدان

در شرح حضور مسیحیان آمریکایی در همدان روبن واترفیلد نقل نموده است که نخستین بار آنان تحت هدایت نسطوریان به مناطق مختلفی سفر نمودند که همدان از جمله آن‌ها بود؛ دو کارورز آمریکایی در سال ۱۸۶۹م (۱۲۸۵ق) با ارامنه ساکن در همدان ملاقات‌هایی داشتند که نتیجه آن، راه‌اندازی پایگاه تبلیغاتی در این شهر بود (اذکائی، یادداشت‌ها، زونکن ۳۴: پوشه ۶). اما فعالیت جدی و سازمان‌یافته مبلغین پرسببترین در همدان با ورود «مستر هاکس» به این شهر آغاز گردید و سومین مرکز خدمات میسیونری ایران توسط او و همسرش خانم «بل هاکس» در سال ۱۸۸۱م (۱۲۹۸ق) در این شهر گشایش یافت. (Paulissian, 2009: 197; الدر، ۱۳۳۰: ۴۵). جکسن در مشاهداتی که در حوالی سال ۱۹۰۳م (۱۳۲۰ق) از همدان داشته، در مورد این مبلغین مسیحی چنین می‌نویسد: «عده اروپاییان در این شهر اندک است. بیشتر آنان در هیئت مبلغین پرسببتری آمریکایی خدمت می‌کنند و این هیئت در ۱۸۸۰م [۱۲۹۷ق] دو مدرسه پسرانه و دخترانه در همدان تأسیس کرده است» (جکسن، ۱۳۸۷: ۱۷۲). در ادامه به اقداماتی که میسیون آمریکایی در همدان انجام دادند، اشاره خواهد شد:

مدرسه آمریکایی: در حدود سال ۱۸۸۱م (۱۲۹۸ق) «مستر هاکس»، به درخواست تعدادی از زعمای یهودی همدان مدرسه‌ای در این شهر تأسیس کرد (Shahghasemi, 2017: 50-53). این مدرسه یک سال بعد با مدرسه ارامنه که توسط هارون ابراهیم ساهاکیان اداره می‌شد، ادغام شد و تحت نظارت مستر هاکس به نام «مدرسه آمریکایی» در محله درب حکیم‌خانه^(۳) آغاز به کار نمود (تاریخچه مدرسه آمریکایی همدان، بی تا: ۲).

بیمارستان آمریکایی: میسیون مذهبی سعی داشتند با استفاده از اوضاع نامساعد بهداشتی و درمانی همدان در جهت نیل به اهداف خودگام بردارند. از این رو، ورود آنان، سر آغازی بود بر ورود طب نوین به همدان. به قول گروه با وجود این که هدف اصلی میسیونرها از ساخت بیمارستان و مداوای بیماران تبلیغ مسیحیت است، همزمان نیز توانایی علمی ممالک مغرب زمین را به ساکنین محل نشان می‌دهد (گروه، ۱۳۶۹: ۱۸۹). «دکتر الکساندر» به اتفاق همسر خود در سال ۱۸۸۲م (۱۲۹۹ق) وارد همدان شد و در سال ۱۸۸۷م (۱۳۰۴ق) آموزشگاهی برای تعلیم علم پزشکی تأسیس نمود (الدر، ۱۳۳۳: ص ۸۳). تأسیس این آموزشگاه بارقه‌ای برای شکل‌گیری اولین بیمارستان در همدان بود که عین‌السلطنه در سال ۱۳۰۸ق (۱۲۶۹ش) از وجود آن در این شهر خبر داده است (سالور، ۱۳۷۴: ج ۱/ ۳۷۷). ویلم فلور در کتاب خود (فلور، ۱۹۳: ص ۶۴) و ظهیرالدوله حاکم وقت همدان در خاطراتش (ر.ک: ظهیرالدوله، ۱۳۶۱: ۱۳۳) درباره شیوه ساخت بیمارستان مطالبی را آورده‌اند.

۳.۲. پیشینه مسیحیت و کلیساها در همدان

گرچه امروز بیشترین جمعیت مسیحیان جهان در غرب هستند، اما باید گفت شکل‌گیری نخستین جوامع مسیحی و به تبع آن ساخت نخستین کلیساها ابتدا در شرق آغاز شد. منشاء نفوذ مسیحیت به شرق عالم، به ویژه ایران، به دوران اشکانیان و صلح فرهاد چهارم در ۲۰ ق.م با رومیان برمی‌گردد که به صلح رومی مشهور است (هیومافت، ۱۳۷۰: ۶، ۱۵، ۲۰). اما همدان در دوران ساسانی دارای دو مرکز دینی (مسیحی) شرقی سُرانی (نسطوری) بود (اذکائی، ۱۳۸۰: ۷۲). طی سده‌های ۹ تا ۱۳ میلادی مناطق مسیحیان نسطوری در شرق صاحب یک

مطران نشین در حلوان و یک اسقف‌نشین در همدان بوده‌اند (اذکائی، یادداشت‌ها، زونکن ۳۴: پوشه ۶). حضور مسیحیان همدان در دوران اسلامی نیز تداوم یافت. بیشترین آگاهی درباره آن‌ها به بخشی از دوران میانه اسلامی یعنی دوران مغول بازمی‌گردد. مهمترین خبر تاریخی درباره مسیحیان همدان در دوره ایلخانی مربوط مرگ آباخان در همدان پس از حضور در جشن عید پاک مسیحیان نسطوری است که گویا در اثر افراط در نوشیدن شراب بوده است (اذکائی، ۱۳۸۹: ۷۹۲ به نقل از ابن عبری).

پس از دوران ایلخانی بیشترین گزارش‌ها درباره حضور مسیحیان در همدان مربوط به دوران صفوی است. شاهان صفوی ید طولایی در تخت قاپو و جابه‌جایی جمعیتی داشتند؛ به دنبال اجرای این سیاست بعضی از شهرها مانند اصفهان و همدان پذیرای گروهی از آرامنه بودند که به خواست حکومت به آنجا کوچ داده شده بودند. موج بعدی مهاجرت مسیحیان به همدان مربوط به دورانی است که آنان برای فرار از نسل‌کشی عثمانیان وارد ایران شدند و در شهرهایی همچون ارومیه و همدان سکنی گزیدند که اینان عمدتاً مسیحیان ارمنی و آشوری بودند. در دوران معاصر آرامنه همدان طی اقامت در این شهر کلیسایی در محله قدیم آرامنه یعنی محل امروزی تپه هگمتانه برپا کردند که تا به امروز باقی‌ست و با نام «کلیسای گریگوری استپان» شناخته می‌شود و متعلق به مسیحیان ارتدوکس بوده است. در دوران قاجار همچنان می‌توان از اقامت آرامنه و مسیحیان در همدان سخن گفت و وجود کلیسای دیگری با نام «کلیسای حضرت مریم» متعلق به شاخه پروتستان بر فراز تپه هگمتانه در کنار کلیسای قبلی، خود نشان از حضور قابل توجه آنان در این دوره در همدان است. همچنین مدرسه مسیحیان همدان و کالج طبی آمریکایی مربوط به هیئت‌های پرسببتری، بیش از هفتاد سال مشغول خدمات پزشکی و آموزشی در این شهر بودند (اذکائی، ۱۳۸۰: ۳۲۵؛ جهان‌پور، ۱۳۸۷: ۱۰۶).

۴.۲. روند تأسیس کلیسای یادبود آمریکایی (انجیلی) در همدان

رسم احداث کلیسا توسط میسیون آمریکایی در شهرهایی که بدان‌ها قدم می‌نهادند، عمدتاً رویه ثابتی بوده و نمونه‌های آن را در شهرهایی همچون تهران، تبریز و مشهد شاهد هستیم. یک نمونه از همین کلیساها که نحوه احداث آن به کلیسای همدان شباهت داشت، شهر شیراز بود. در این شهر نیز مبلغین مذهبی مانند مبلغین مستقر در همدان کلیسای خود را در حیاط بیمارستان دایر نموده بودند (حیدری، ۱۳۹۷: ۲۳-۲۴، ۲۷). کلیسای مزبور در محوطه بیمارستان آمریکایی (اکباتان کنونی) همدان قرار دارد و ساختمان آن پس از بیمارستان ساخته شده است. بیمارستان آمریکایی اخیراً ویران و بیمارستان تازه‌ای به جای آن در حال احداث است. در پرونده ثبتی اثر در سازمان میراث فرهنگی (به شماره ۳/۲۴۵۹) و نیز کتاب همدان دروازه تاریخ (جهان‌پور، ۱۳۸۷: ۱۰۷) بانی و سازنده این کلیسا «رابی اسحاق اورشان» معرفی شده است؛ اما بررسی دقیق اسناد، مدارک و منابع تاریخی نشان می‌دهد که چنین نیست. شاید دلیل این امر وجود مزار نامبرده در نزدیکی کلیسا باشد که تنها قبر به جا مانده از گورستان مسیحیان در این محدوده است.

گذر زمان، تعمیرات و ساخت و سازهای متعدد در این مجموعه سبب تخریب این گورستان شده است. پژوهش‌ها نشان می‌دهد که سازنده بیمارستان مستر هاکس، کشیش و میسیونر آمریکایی است که بانی مدرسه

آمریکایی همدان نیز بوده است. هاکس این کلیسای کوچک را پس از مرگ همسرش بل هاکس (متوفی ۱۹۱۹م/۱۳۳۷ق) در کنار گورگاه وی ساخته است. از آنجا که خانم هاکس سال‌ها زندگی خود را وقف فعالیت‌های تبلیغی و تبشیری نمود، در همدان نیز در رسیدگی به وضع زنان و کودکان این شهر و آموزش به آنان اهتمام بسیار ورزید، به همین دلیل و همان‌طور که از نام این کلیسا پیداست این بنا به پاس قدردانی از وی و برای یادبود او ساخته شده است. در منابع انگلیسی و اسناد آرشیوی از این کلیسا به عنوان *Belle Hawkes Memorial Chapel* به معنای «نمازخانه یادبود بل هاکس» یاد شده است. *Chapel* در زبان انگلیسی به کلیسا یا نمازخانه کوچکی گفته می‌شود که برای تعداد محدودی از افراد ساخته می‌شود و نسبت به *Church* جمعیت کمتری را در خود جای می‌دهد و عمدتاً جنبه شخصی و خصوصی دارد و غیر رسمی است (حییم، ۱۳۸۱: ۸۱). هفته‌نامه فارغ‌التحصیلان دانشگاه پرینستون به سال ۱۹۲۷م (۱۳۴۵ق) در ذیل ستون مربوط به اخبار دانش‌آموختگان این دانشگاه، در رابطه با مستر هاکس و کلیسای کوچکش در همدان چنین آورده است:

«Rev. James W. Hawkes . missionary in Hamadan, Persia . in April 1927 will goto Beirut where he will look after the printing of a Bible Dictionary in Persian . He writes that he has been at work on it for many years . He has recently built a chapel in Hamadan in memory of his wife A" Friend of Princeton " has endowed a pew in the new chapel " In memory of James E. Burr , Class of ' 75 (The Princeton Alumni Weekly, 1927: 607).

ترجمه: «کشیش جمیز دبلیو هاکس مبلغ مذهبی در همدان، ایران. در آوریل ۱۹۲۷ جهت نظارت بر چاپ کتاب مقدس به زبان فارسی که سال‌ها روی آن کار کرده، به بیروت خواهد رفت. وی اخیراً در همدان نمازخانه‌ای به یاد همسرش ساخته است. یک دوست از دانشگاه پرینستون یک نیمکت را به یاد جیمز، ای، بور همکلاسی از کلاس ۷۵ به این کلیسای جدید وقف کرده است.»

در طول جنگ جهانی اول و دوم این کلیسا عبادتگاه و محل مداوای سربازان انگلیسی و آمریکایی و میسیونرها بوده و طبق شنیده‌ها حیاط این بیمارستان پوشیده از گورهای این سربازان و میسیون آمریکایی مستقر در همدان بوده است (جهان‌پور، ۱۳۸۷: ۱۰۷) این خبر در کنار گزارش بهمن کریمی (باستان شناس) که در حدود سال‌های ۱۳۱۰ ش (۱۹۲۷م/۱۳۴۵ق) به همراه سراورل اشتاین باستان‌شناس انگلیسی به منظور شناخت راه‌های باستانی ایران مشغول جستجو و کاوش در لرستان و کردستان بودند و در هنگام بیماری اشتاین به این بیمارستان مراجعه کردند (کریمی، ۱۳۹۵: ۲۴۹) نشان می‌دهد که بیمارستان آمریکایی یک خانه امن برای آمریکایی‌ها و انگلیسی‌هایی بوده که هر کدام به شکلی در حال انجام مأموریت خود بودند. ضمن این‌که این مطلب از پیش دانسته است که در آن سال‌ها گردان‌های نظامی انگلستان از بغداد تا بادکوبه مشغول انجام مأموریت بودند و فرماندهی نظامیان انگلیسی مستقر در همدان بر عهده ژنرال دنیسترویل بوده است (خاطرات ژنرال دنیسترویل، ۱۳۰۹: ۱۱۳).

در محوطه بیمارستان آمریکایی و در حوالی این کلیسا پزشکان و افراد مشهور دیگری نیز آرمیده‌اند که از آن جمله دکتر «عیسو پیروسیان»^(۴) و دکتر «سعیدخان کردستانی»^(۵) در یادها مانده است. در کتاب «طیب محبوب» که شرح زندگانی دکتر سعیدخان می باشد، در باب مرگ وی و سازندگان کلیسا چنین آمده است: «... مراسم تشییع

جنازه در نمازخانه‌ای که آقای هاکس به یادبود همسرش در محوطه قبرستان مسیحیان پروتستان بنا نموده است، انجام شد. سعید خان را در جلوی نمازخانه در مجاور دوستانش آقا و خانم هاکس به خاک سپردند (رسولی و آلن، ۱۹۸۲: ۹۹).

قدیمی‌ترین تصاویر موجود از نمازخانه مذکور (تصاویر ۷، ۱۰، ۱۱) در آرشیو مرکز اطلاع‌رسانی *Presbyterian Historical Society* و پروژه *In Her Own Right* که مجموعه‌ای از کنسرسیوم کتابخانه‌های معتبر در فیلادلفیا است، به رؤیت نگارندگان رسیده و تاریخ ثبت عکس‌ها در این مرکز سال ۱۹۱۹م (۱۳۳۷ق) را نشان می‌دهد. با توجه به سال مرگ خانم هاکس (۱۹۱۹م) و دیگر مدارک و مستندات به دست آمده شامل: آگهی هفته‌نامه پریستون و اندازه‌گیری طول کلیسا (۱۹۱۹ سانتی متر) که به نظر می‌رسد به صورت رمزگونه و هوشمندانه تاریخ ساخت بنا در آن گنجانیده شده است؛ می‌توان گفت: کشیش هاکس نمازخانه را در سال ۱۹۱۹ میلادی برابر با ۱۲۹۸ شمسی و ظرف مدت کوتاهی پس از مرگ همسرش در کنار مزار وی که بخشی از گورستان مسیحیان همدان و در حیاط بیمارستان آمریکایی بوده، برپا ساخته و خود نیز پس از مرگ در سال ۱۹۳۲م (۱۳۱۰ش / ۱۳۵۰ق) در کنار او به خاک سپرده شده است. در ادامه این جستار به فرازهایی از زندگی و فعالیت‌های این زوج میسیونر به عنوان بخشی از تاریخ اجتماعی معاصر همدان و نیز به عنوان اشخاصی که نامشان با تاریخ این کلیسای کوچک پیوند خورده پرداخته خواهد شد.

جیمز هاکس: جیمز دلبیو هاکس در ۱۳ اوت ۱۸۵۳م در مونترئومای ایالت ایندیانا در آمریکا متولد شد. دو سال در کالج و اباش^(۶) تحصیل نمود و سپس به کالج الهیات پریستون^(۷) رفت و به اخذ مدرک کارشناسی نائل آمد. هاکس دوره‌های آموزشی تبلیغی را در مدرسه علمی اتحادیه^(۸) نیویورک سپری نمود و به عنوان یک مبلغ مذهبی برای رفتن به ایران مأموریت یافت. وی از سال ۱۸۸۰ تا ۱۹۳۲ به مدت پنجاه و دو سال در همدان زندگی کرد (Shahghasemi; 2017: 50-53). هاکس در همدان در تبلیغ مسیحیت و خدمات میسیونری کوشش بسیار ورزید و آن‌چنان به مردم این شهر نزدیک شد که در میان اهالی به «مستر هاکس همدانی» معروف شد و این یک رکورد برای خدمات تبلیغی در ایران بود (Waterfield, 2011: 136؛ اذکائی، ۱۳۸۱: ۳۸۶). وی در اکتبر ۱۸۸۴م با یکی از زنان مبلغ به نام «بل هاکس» ازدواج کرد و مراسم ازدواج آن دو در تهران و در حضور سفیر ایالات متحده انجام شد (Graham, 2021). از جمله اقدامات مستر هاکس در همدان بنیان‌گذاری مدرسه آمریکایی بود که نقش مؤثری در توسعه سیستم آموزشی به شیوه نوین غربی و بر پایه تعالیم مسیحیت داشت. او همچنین در سال ۱۸۹۷م (۱۳۱۴ق) مقدمه‌ای را که بر اسفار کتاب مقدس نوشته بود، تحت عنوان «خلاصه الاسفار» با چاپ سنگی در جلفا به طبع رسانید (الدر، ۱۳۳۳: ۱۰۱) و در پروژه ترجمه انجیل به زبان فارسی همکاری نمود. «قاموس کتاب مقدس» که یک کتاب مرجع در زمینه اعلام و واژگان کتاب مقدس است، از آثار اوست که گفته می‌شود با حمایت‌های وزیر وقت فرهنگ یحیی خان فراگوزلوی همدانی به سرانجام رسید. هاکس ترجمه این کتاب را با کمک میرزا اسماعیل صدیقی نوذری (از معلمین مدرسه آمریکایی همدان) ظرف مدت چهار سال انجام داد و نخستین بار در سال ۱۹۲۸م (۱۳۴۶ق) در بیروت به چاپ رسیده است (هاکس، ۱۳۹۴: ۲-۳). وی سرانجام در ۲۱ آوریل ۱۹۳۲م (اول اردیبهشت ۱۳۱۱ش / ۱۴ ذی‌الحجه ۱۳۵۰ق) در همدان در سن ۷۹ سالگی درگذشت و کنار همسرش و

در جوار کلیسایی که خود به یاد او برپا ساخته بود، در خاک آرمید (Zirinsky, 1992: 179; Gewargis & Ishaya, 2022).

بل هاکس: سارا بلکناپ شروود^(۹) مشهور به «بل هاکس» در ۱۳ دسامبر ۱۸۵۴ در بالستون نیویورک در یک خانواده مذهبی متولد شد. وی در سال ۱۸۷۵ از کالج المیرا^(۱۰) فارغ التحصیل شد و از ۱۸۷۹ تا ۱۸۸۲ در مدرسه گورالی^(۱۱) در نیبورگ تدریس کرد. بل در سال ۱۸۸۲ وارد فعالیت‌های تبلیغی میسیونری شد و خود را به عنوان یک مبلغ مسیحی مطرح کرد. مادرش که زنی متدین بود، تأثیر ویژه‌ای در تصمیم‌گیری بل در پیوستن به گروه‌های تبشیری داشت (Heuser, 1987: 9). در نوامبر ۱۸۸۳م (محرّم ۱۳۰۱ق) وی برای مأموریت به ایران فرستاده شد و در شهر همدان سکنی گزید. پس از مدتی با همکار مبلغ خود کشیش «جیمز هاکس» که از سال ۱۸۸۰م (۱۲۹۷ق) به همدان آمده بود، پیمان زناشویی بست (Hawkes, 1931: 16; Zirinsky, 1992: 179). خدمت بل به مردم همدان تا زمان مرگ ادامه داشت تا این‌که سرانجام در ۴ دسامبر ۱۹۱۹ (۱۲ آذر ۱۲۹۸ش / ۱۱ ربیع الاول ۱۳۳۸ق) پس از ۳۶ سال زندگی در اثر ابتلا به مرض تیفوس در همدان دیده از جهان فروبست و در حیاط بیمارستان آمریکایی دفن گردید (Graham, 2021) (ن.ک به تصویر شماره ۱۲).

۵.۲. توصیف بنا

در معماری کلیساها به طور کلی دو نوع نقشه (پلان) وجود دارد. این دو نقشه شامل: کلیسای باسیلیکایی یا دراز و کلیسای با نقشه مرکزی است. کلیسای دراز با نقشه چلیپایی در غرب و کلیساهای با نقشه مرکزی در شرق ابداع شدند (گاردنر، ۱۳۸۶: ۲۲۷). اما بعدها هر دو سبک در سراسر جهان همه‌گیر شد و به فراخور نیاز و سلیقه، فرد یا افرادی به اجرای آن‌ها در اقصی نقاط جهان پرداختند. از جمله در همدان کلیسای باسیلیکایی صلیبی شکلی به نام کلیسای یادبود آمریکایی ساخته شد. سازه‌ای مبتنی بر اسلوب کلیساهای باسیلیکایی صلیبی اما با این تفاوت که نقشه صلیبی آن از نوع نامنظم است. به نظر می‌رسد هدف از ساخت این کلیسا علاوه بر یادبودی برای بل هاکس، ساخت نمازخانه‌ای در میان گورستان به منظور تأمین حواجج دینی مسیحیان در هنگام دفن اموات در گورستان پیرامون آن بوده باشد، چرا که نمونه مشابه و متأخرتر دیگری از ساخت نمازخانه در گورستان را می‌توان در آرامستان دیگری از آرامنه همدان در جاده همدان-اراک دید که نمازخانه‌ای با مصالح امروزی در آن ساخته شده است.

کلیسای آمریکایی سازه‌ای صلیبی شکل می‌باشد که طول آن ۱۹۱۹ سانتی‌متر (نوزده متر و نوزده سانتی‌متر) و عرض آن با احتساب بازوهای صلیب بنا ۱۴۴۳ سانتی‌متر (چهارده متر و چهل و سه سانتی‌متر) است. بدنه اصلی سازه از سنگ‌های لاشه‌ای سیاه‌رنگ ساخته شده و شیوه اجرای آن به صورت خشکه‌چین و دقیقاً همانند سازه‌هایی است که در بعضی روستاهای دامنه‌های کوه الوند مانند حیدره قاضی‌خان، سیمین (ابرو) و ورکانه دیده می‌شود. اگر بخواهیم سازه شاخصی را به لحاظ شیوه اجرای مصالح و تزیینات با این کلیسا مقایسه کنیم، می‌توانیم به اصطبل روستای ورکانه و مسجد روستای سیمین-ابرو (از روستاهای همدان) اشاره کنیم. جهت کلیسا که به طور سنتی در همه کلیساها رعایت می‌شود، شرقی-غربی است. در ورودی اصلی آن برای ورود نمازگزاران از غرب است. این ورودی دارای یک سرسرا با شیروانی تند است. سرسرا با دو نیم‌ستون چوبی به ابعاد ۱۴۶ در ۱۶ سانتی‌متر که خود آن‌ها بر روی پایه ستون‌های سنگی به ابعاد ۱۲۰ در ۶۶ سانتی‌متر قرار گرفته‌اند، نگه داشته شده است. این ستون‌های

چوبی مکعبی دارای تزیینات مختصری در قسمت اتصال به شیروانی هستند. دو پنجره ظریف و کوچک چوبی به ابعاد ۵۹ در ۵۴ سانتی متر در دو سوی در ورودی قرار دارد که به صورت قرینه و هر یک در درون یک قاب سنگی ایجاد شده‌اند و وظیفه تأمین نور نمازخانه را از جبهه غربی بنا بر عهده دارند. قسمت بالای این پنجره‌ها با سنگ‌های لاشه‌ای به صورت هلالی تزیین شده است. همین سبک در تزیین سردر ورودی اصلی سازه نیز به کار رفته. در ورودی اصلی (در غربی) با دهانه ۱۳۲ سانتی متری که آن هم از چوب ساخته شده، نیز مانند پنجره‌ها درون یک قاب سنگی و به شکل فرورفته ایجاد شده است. معمار به این ترتیب کوشیده تا از یک‌نواختی نمای اصلی کلیسا جلوگیری کند و به آن ظاهری متفاوت بدهد. در ضلع شرقی که محل قرارگیری محراب نیز هست، پنجره بلندی به ابعاد ۲۱۲ در ۲۸۰ سانتی متر قرار دارد. این پنجره با شیشه‌های رنگی و وظیفه تأمین نور در محل قرارگیری محراب و کشیش را دارد. ورودی شمالی که در بازوی شمالی صلیب قرار گرفته، با یک رشته پلکان به بیرون بنا می‌رسد. این ورودی به صورت سنتی محل ورود کشیش و اتاق انتظار است. اضلاع شمالی و جنوبی سازه به صورت سرتاسری با پنجره‌های چوبی مشکی‌رنگ به ارتفاع ۱۳۲ سانتی متر پوشیده شده است. این پنجره‌ها بلافاصله پس از دیوار سنگی که از کف بنا آغاز شده، تعبیه شده و به گونه‌ای جانمایی شده‌اند که نور فضای اصلی کلیسا را که نمازگزاران در آن قرار می‌گیرند، تأمین نمایند. چهارچوب این پنجره‌های متناوب ۱۱۶ در ۶۰ سانتی متر بدون احتساب کلاف آن‌هاست. این پنجره‌ها به صورت شبکه‌های مربعی ست و درون آن‌ها شیشه‌های کوچک کار گذاشته شده است.

کلاف‌کشی‌های تالار کلیسا به مانند خود آن به سبکی پیاده‌سازی شده که یادآور گونه‌های مشابه از سازه‌های قرن نوزدهم و بیستم آمریکا باشد. در اینجا کلاف‌بندی‌های چوبی سقف به صورت خرپاهای هلالی شکل است که شیروانی سقف به صورت شیب‌دار با ورقه‌های آهنی بر روی آن‌ها استوار گردیده است (پرونده ثبتی اثر در اداره کل میراث فرهنگی به شماره ۳/۲۴۵۹). این ورقه‌های آهنی در سال‌های اخیر و با حمایت مالی یکی از مسیحیان ساکن در مشهد و طی فرآیند مرمت بنا به آن اضافه شده‌اند و گرنه در بافت نخستین بنا شیروانی با چوب ساخته شده بوده است. کلاف‌بندی‌های چوبی مذکور از زیباترین مشخصه‌های تزیین بنا در فضای داخلی کلیسا محسوب می‌شود که هم برابر هستند و هم نوعی تزیین به شمار می‌آیند. تالار دارای شبستانی بزرگ با نورگیرهای بزرگ (پنجره‌های پیشگفته) است. این سازه در حال حاضر متروک ولی با نام «تالار ابن سینا» شناخته می‌شود و زیر نظر اداره بهداشت شهرستان همدان اداره می‌شود. این سازه جزئی از بیمارستان اکباتان همدان به شمار می‌آید. سقف کلیسا تلفیقی از شیروانی و چوب با ستون‌های قوسی چوبی است و همان‌طور که گفته شد، دیوارهای آن از سنگ لاشه‌ای سیاه که در همدان با نام سنگ‌های دیوین (از روستاهای همدان) نیز شناخته می‌شوند، ساخته شده است. به کار بردن این سنگ‌ها بدون استفاده از ملات و به صورت خشکه‌چین یکی دیگر از ویژگی‌های این سازه به شمار می‌رود که به آن رنگ و بوی بومی داده است. این سبک موجب شده که کلیسای مزبور یک کلیسای منحصر به فرد در شهر همدان باشد (حیدری، کرمی، صوفی، ۱۳۹۸: ۶۹-۷۰). کلیسای یادبود آمریکایی در تاریخ ۷۸/۸/۱۲ به شماره ۳/۲۴۵۹ در فهرست آثار ملی ایران به ثبت رسیده است (پرونده ثبتی اثر، دانشنامه تاریخ معماری و شهرسازی ایران، ۱۳۷۸).

در ابتدای این بخش گفته شد که نقشه این سازه از نوع کلیساهای صلیبی شکل نامنظم است. منظور از نامنظم در اینجا همانا هم‌جهت و متقارن نبودن بازوهای صلیب در اضلاع شمالی و جنوبی است. در حالی که سازه‌های مشابه

آن با نقشه چلیپایی معمولاً منظم و متقارن طراحی و اجرا شده‌اند؛ در اینجا بازوهای صلیب در یک راستا نیستند و با یک انحراف عمده نسبت به یکدیگر اجرا شده‌اند. درباره این که طراح یا سازنده کلیسا با وجود نبود محدودیت و آزادی فضا چرا نقشه را این گونه نامنظم کشیده یا اجرا کرده، فعلاً نمی‌توان نظر داد و درک آن نیازمند بررسی‌های بیشتر است. عجبالتاً می‌توان این تعمد را ناشی از گرایش مذهبی سفارش‌دهنده یا بانی آن دانست. کف کلیسا دارای شیب ملایمی است، علت این امر استفاده از آن به عنوان تالار اجتماعات در سال‌های اخیر بوده است. براساس تصاویر به دست آمده از سال‌های آغازین ساخت آن می‌توان گفت: کف کلیسا کاملاً مسطح و بدون اختلاف ارتفاع بوده است، البته در قسمت محراب و جایی که کشیش برای وعظ می‌ایستاده، سکویی به ابعاد ۶۴۰ در ۴۳۲ سانتی‌متر و ارتفاع ۴۵ سانتی‌متر تعبیه شده بوده است. این سکو به دلیل تغییراتی که در داخل کلیسا ایجاد شده، هم اکنون دارای اختلاف ارتفاع ۱۰۸ سانتی‌متری با کف بناست (تصاویر شماره ۸، ۹، ۱۰).

این کلیسای کوچک آمریکایی با پیشینه‌ای که از آن ذکر شد، در اثر بی‌توجهی مسئولین اکنون به یک مخروبه تبدیل شده و اثری از کلیسایی که روزگاری شور و رونق داشته، در آن دیده نمی‌شود.

۶.۲. تحلیل معماری بنا

بروز و ظهور یک سبک معماری ناشناخته یا نوشناخته در یک محدوده می‌تواند نشان‌دهنده حضور جمعیت‌های غیر بومی مقیم در آنجا باشد. اگر چنین باشد، این امر نشان می‌دهد که منافع یا جذابیت‌هایی در آنجا وجود داشته که ارزش اقامت بلند مدت و ساخت سازه را برای کوچندگان داشته است. اما اگر همین سبک معماری دارای نمونه‌های همانند در همان شهر یا ناحیه باشد و فراگیر شده باشد، نشان از تداوم آن و نیز تداوم حضور جمعیت‌هایی که آن سبک را با خود به همراه آورده‌اند، خواهد بود و برعکس.

کلیسای یادبود آمریکایی همدان نمونه‌ای از سبک رایج سازه‌های قرن نوزدهم و بیستم در آمریکاست که در مقطعی از تاریخ همدان در این شهر بروز و ظهور یافت و پس از مدت کوتاهی از میان رفت و جز یاد و خاطره چیزی از آن برج‌مانند تا جایی که ما تا چندی پیش نمی‌دانستیم سازندگان آن چه کسانی بودند و چه سرنوشتی بر این نمازخانه کوچک و برپادارندگان آن گذشته است. ویژگی شاخص این سازه همانا سقف شیروانی چوبی با شیب تند است، درست برخلاف سازه‌های هم دوره آن، مثل خانه بهاءالملک در محله اعتمادیه همدان که دارای شیروانی‌هایی با شیب ملایم هستند (محمدی، ۱۳۹۸: ۳۳). این خانه و نمونه‌های مشابه آن در محلات کهن شهر که بیشتر حاصل تأثیر اندیشه معماران اروپایی به ویژه فرانسوی است، درست در نقطه مقابل اندیشه‌های معماران آمریکایی به لحاظ شیوه اجرای شیروانی قرار دارد.

اگرچه این کلیسا با بدنه‌ای از سنگ‌های لاشه‌ای بومی که به طور فراگیر در معماری خانه‌های روستایی همدان به کار می‌رفته، ساخته شده، اما آشکارا نشان‌دهنده معماری دینی (مسیحی) قرن نوزدهم و بیستم آمریکا و شبیه به آن‌ها ساخته شده است. هیچ چیز ما را از این اندیشه باز نخواهد داشت که بگوییم این کلیسا یک سازه شاخص در تعریف حضور گروه‌های رستگاری آمریکایی همزمان با پایان دوران قاجار و آغاز دوران پهلوی در همدان است. همچنین می‌توان این سازه را با تحولات شهرسازی و اجتماعی شهر، همزمان با آغاز دوران تجدد و تحولات ژرف آن دوران همسنجی و تعریف کرد.

۳. نتیجه‌گیری

کلیسای یادبود آمریکایی یکی از سازه‌های منحصر به فرد معماری در شهر همدان است. این اثر از گونه کلیساهای باسیلیکایی با نقشه صلیب نامتقارن است که در میانه خیابان طالقانی قرار دارد. با توجه به نبود اطلاعات کافی از بانیان و سازندگان این کلیسا و نیز نبود آگاهی کافی از شیوه دقیق ساخت آن، نگارندگان درصدد یافتن تاریخ دقیق ساخت، شیوه و نوع ساختمان آن و نام و نشان بانی یا بانیان احتمالی آن برآمدند.

یافته‌های این پژوهش که با بررسی میدانی و ژرفش در منابع و بایگانی‌های داخلی و خارجی به دست آمده، حکایت از آن دارد که تاریخ ساخت این بنا به سال ۱۹۱۹م (۱۳۳۷ق) در اواخر دوره قاجار بازمی‌گردد. بانی آن کشیش میسیونر آمریکایی «جیمز هاکس» بوده است. مستر هاکس کلیسای مذکور را به یادبود همسرش «بل هاکس» که در همان سال بر اثر بیماری تیفوس درگذشته، برپا کرده است. همانطور که اشاره شد، طول بنای این کلیسا ۱۹۱۹ سانتی‌متر می‌باشد. به نظر می‌رسد همانندی سال وفات بل هاکس با سال ساخت کلیسا و طول آن یعنی عدد ۱۹۱۹ تعمدی از سوی جیمز هاکس بوده است. او قصد داشته به شیوه هوشمندانه‌ای تاریخ ۱۹۱۹ را که برای او مهم بوده، به صورت کدرمزی در کالبد بنا به کار ببرد. بل هاکس مدت سی و شش سال در همدان به امر آموزش و تربیت زنان و کودکان مشغول بود و زندگی خود را صرف فعالیت‌های تبلیغی کرد. براساس منابع موجود، جیمز و همسرش بل را باید از گروه مسیحیان پرسپترین دانست.

همان‌طور که پیشتر اشاره شد، این میسیون آمریکایی شاخه‌ای از پروتستان‌های مسیحی بودند و تفاوت آن‌ها با دیگر مبلغان مسیحی نگاه جهان‌شمول به امر تبلیغ دین مسیحیت است. بر همین اساس، آن‌ها با ورود به سرزمین‌های مورد هدف خود با تمام وجود به انجام مأموریت می‌پرداختند و ضمن انجام امور خیریه، به ویژه خدمات پزشکی و آموزشی، معمولا در محل اقامت خود کلیساهایی نیز برپا می‌کردند. این فرآیند فرهنگی یعنی مهاجرت، اقامت، انجام امور خیریه آموزشی و درمانی، تبلیغ، کسب و جاهت در میان اهالی و در پایان، برجا گذاشتن یک اثر معماری (کلیسا) روش کلی میسیون‌ها و یا به عبارت دیگر، گروه‌های رستگاری آمریکایی بود که به طور کامل در همدان رقم خورد و اتفاق افتاد. این کلیسا با وجود داشتن بدنه‌ای ازاره‌ای شکل از سنگ‌های لاشه‌ای بومی که در گذشته و به طور فراگیر در معماری خانه‌های روستایی همدان به کار می‌رفته، آشکارا نشان‌دهنده معماری دینی (مسیحی) قرن نوزدهم و بیستم آمریکا و کاملاً شبیه به آن‌هاست.

این کلیسا یک سازه شاخص در تعریف حضور گروه‌های رستگاری آمریکایی همزمان با پایان دوران قاجار و آغاز دوران پهلوی در همدان است. هدف از ساخت این کلیسا علاوه بر یادبودی برای بل هاکس، ساخت نمازخانه‌ای در میان گورستان به منظور تأمین حواجج دینی مسیحیان به ویژه در هنگام دفن اموات بود، چراکه نمونه مشابه دیگری از ساخت نمازخانه در گورستان را می‌توان در آرامستان دیگری از آرامنه همدان در جاده همدان-اراک دید که نمازخانه‌ای با مصالح امروزی در آن ساخته شده است.

در پایان ضمن اشاره به این که این سازه یکی از نمونه‌های شاخص کلیساسازی در شهر همدان و کشورمان ایران است، باید به این راستی اشاره کرد که گروه‌های رستگاری آمریکایی با هر پسوند و پیشوندی را باید پیشگامان و

تسهیل‌گران گسترش جهانی امپریالیسم در آغازین سال‌های قرن بیستم دانست. جیمز و بل هاکس نمونه بارز پیشگامان نهضت جهانی میسیونری بودند که تا آخرین لحظه زندگی و خالصانه در پی تحقق آرمان جهانی خود کوشیدند و در غربت جان باختند.

یادداشت‌ها

1-Presbytrian

۲-وی از خیرین و آشوریان صاحب‌نفوذ همدان و مدیر مدرسه الوند بود که در ۲۳ ژانویه ۱۸۸۹م متولد شد. رابی اسحاق سابقه تدوین کتب درسی برای آشوریان و آرامنه و نیز تدریس در مدارس ارومیه و کالج قلعه (Qalla University College) در اربیل عراق را داشت. او سرانجام در ۱۸ ژانویه ۱۹۶۴ در همدان درگذشت و در حیاط بیمارستان آمریکایی دفن گردید (Paulissian, 2009: 19).

۳- نام محله‌ای در همدان بوده که در گذشته محل استقرار حکیمان این شهر بوده است و در کنار حکیمان یهودی، حکیمان مسلمان نیز در این محله دارای محکمه بوده‌اند. محل فعلی درب حکیمخانه اکنون به بازار مظفریه که بازار طلافروشان است، تبدیل شده و در ابتدای خیابان دکتر شریعتی کنونی قرار دارد (کرمی، ۱۴۰۰: ۷).

۴- وی از جمله دانش‌آموختگان بیمارستان آمریکایی بود و مطبش در خیابان بوعلی قرار داشت. او در مداوای بیماری‌های داخلی و امراض چشمی تبحر داشت و در اوایل دهه ۴۰ خورشیدی دیده از جهان فروبست. مدفن وی در محوطه بیمارستان اکباتان فعلی و در زیر دیواری می باشد که صلیب بزرگی بر روی آن نقش بسته است؛ اما اکنون اثری از قبر نامبرده نیست (حیدری؛ کرمی؛ علی صوفی، ۱۳۹۸: ۱۹۳).

۵- دکتر سعیدخان کردستانی (۱۲۴۲ سنندج-۱۳۲۲ همدان) از جمله پزشکانی بود که طبابت را زیر نظر پزشکان میسیونر آموخت و تحت تأثیر تعالیم آنان به مسیحیت گروید. او با دختری به نام ربه‌کا که فرزند کشیشی آشوری به نام شیمون بت کلیا بود، پیمان زناشویی بست (Gewargis&Ishaya, 2022) و سال‌ها در سنندج، تهران و همدان به طبابت پرداخت و مدتی نیز پزشک مخصوص صولت‌الدوله قشقایی بود. او همچنین پدر همسر دکتر طاووس آساطوریان (مدفون در گورستان بوستان مریم همدان) از دیگر پزشکان مشهور همدان بود. دکتر سعیدخان سرانجام در سال ۱۳۲۲ در همدان وفات نمود (رسولی و آلن، ۱۹۸۲: ۹۹؛ ادوای، ۱۳۹۴: ص ۱۶۹-۱۹۰ و نیز بنگرید به: صدرالاشراف، ۱۳۶۴: ۱۶۳-۱۶۴؛ نصیری طیبی، ۱۳۹۳: ۱۲۰).

6-WabashCllege

7-Periceton University

8-Union Theological Seminary(UTS)

9-Sarah Belknap Sherwood

10-Elmira Callege

11-Goraly

منابع

الف. منابع فارسی

احیائی، زینب، ۱۳۸۲، *مستشاران آمریکایی در ایران به روایت اسناد*، تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی
 ادوای، مظهر، ۱۳۹۴، «دکتر سعیدخان کردستانی اسطوره اخلاق پزشکی کردستان در دوره قاجار و پهلوی اول»، *فصلنامه تاریخ پزشکی*، بهار، س ۷، ش ۲۲، صص ۱۶۹-۱۹۰
 اذکائی، پرویز، ۱۳۸۰، *همدان نامه؛ بیست گفتار درباره مادستان*، همدان: مادستان
 اذکائی، پرویز، ۱۳۸۹، *ماتیگان تاریخی؛ پنجاه گفتار درباره مسائل تاریخی*، همدان: مادستان
 اذکائی، پرویز، *یادداشت‌ها و دست‌نوشته‌های منتشر نشده*، محل نگهداری: کتابخانه مرکزی همدان، کتابخانه وقفی دکتر اذکائی، زونکن ۳۴، پوشه ۶

بدون نام نویسنده، *تاریخچه مدرسه آمریکایی همدان؛ ۱۸۸۲-۱۹۳۲*، بی تا، همدان: مطبعه کیمیا
 برومند، صفورا، ۱۳۸۰، *پژوهشی بر فعالیت انجمن تبلیغی کلیسا C.M.S در دوره قاجاریه*، تهران، مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران

الدر، جان، ۱۳۳۳، *تاریخ میسیون آمریکایی در ایران*، مترجم سهیل آذری، تهران: نورجهان
 بیل، جیمز، ۱۳۷۱، *شیر و عقاب؛ تراژدی روابط ایران و آمریکا*، مترجم مهوش غلامی، تهران: نشر کوبه
 پرونده ثبتی کلیسای آنجلی همدان، فهرست آثار ملی، ۱۳۷۸، *دانشنامه تاریخ معماری و شهرسازی ایران*، شماره اثر: ۳/۲۴۵۹، رجوع کنید به:

https://cdnnext.iranarchpedia.ir/doc/1/10667_8029.1/%DA%A9%D9%84%DB%8C%D8%B3%D8%A7%DB%8C%D8%A2%D9%86%D8%AC%D9%84%DB%8C_%DB%B2%DB%B4%DB%B5%DB%B9.pdf

جکسن، آبراهام، ۱۳۸۷، *سفرنامه جکسن؛ ایران در گذشته و حال*، مترجم منوچهر امیری و فریدون بدره‌ای، تهران: انتشارات علمی

جهان‌پور، علی، ۱۳۸۷، *همدان دروازه تاریخ*، چاپ اول، همدان: سپهر دانش
 حیدری، سلیمان، ۱۳۹۷، *انجمن تبلیغی کلیسا و نقش آن در تبلیغ آیین پروتستان در شیراز ۱۹۲۰-۱۹۷۸م*، *مطالعات تاریخی جهان اسلام*، بهار و تابستان، س ۶، ش ۱۱، صص ۷-۳۲
 حیدری، منصور؛ کرمی، رضا؛ علی صوفی، علیرضا، ۱۳۹۸، *بررسی تاریخی اوضاع پزشکی و پزشکان استان همدان در دوره پهلوی دوم*، همدان: انتشارات دانشگاه علوم پزشکی همدان

حییم، سلیمان، ۱۳۸۱، *فرهنگ کوچک انگلیسی-فارسی*، چاپ سی و پنجم، تهران: فرهنگ معاصر
 دنسترویل، لیونل، ۱۳۰۹، *امپریالیسم انگلیس در ایران و قفقاز ۱۹۱۸-۱۹۱۷م*، *خاطرات ژنرال دنسترویل*، ترجمه میرزا حسن خان انصاری، چاپ یکم، تهران: انتشارات روزنامه یومیه کوشش.

رسولی، ج؛ آلن، کیدی، ۱۹۸۲، *طیب محبوب؛ شرح زندگی دکتر سعیدخان کردستانی*، ترجمه از متن انگلیسی، واشینگتن: انجمن بین‌المللی مسیحیان ایرانی

سالور، قهرمان میرزا، ۱۳۷۴، *روزنامه خاطرات عین السلطنه*، به کوشش مسعود سالور و ایرج افشار، جلد اول، تهران: اساطیر

صدر، محسن، ۱۳۶۴، *خاطرات صدرالاشرف*، تهران: انتشارات وحید

- صفایی ملایری، بهمن و اسفند ۱۳۵۰، نامه عارف به وحید، *ارمغان*، دوره ۴۰، ش ۱۱-۱۲، صص ۷۷۰-۷۷۴
- ظهیرالدوله، علی خان، ۱۳۶۷، *خاطرات و اسناد ظهیرالدوله*، به کوشش ایرج افشار، چاپ دوم، تهران: زرین فلور، ویلم، ۱۳۹۳، *بیمارستان‌های ایران در زمان صفویه و قاجار*، مترجم دکتر ایرج نبی پور، بوشهر: انتشارات دانشگاه علوم پزشکی بوشهر
- فن بلوشر، ویرت، ۱۳۶۹، *سفرنامه بلوشر*، مترجم کیکاووس جهاننداری، تهران: خوارزمی
- فیضی سخا، مهدی، پاییز و زمستان ۱۳۸۸، تعطیلی موقت مدارس آمریکایی در سال ۱۳۰۶ هجری شمسی، *نامه انجمن*، ش ۳۵-۳۶، صص ۱۹۷-۲۰۸
- قزوینیان، جان، ۱۴۰۰، *ایران و آمریکا از ۱۷۲۰ میلادی تا به امروز*، مترجم سعید کلاتی، تهران: ثالث
- کرمی، رضا، ۱۴۰۰، *پزشکان یهودی همدان و نقش آنان در توسعه پزشکی این شهر* (از اواخر قاجاریه تا پایان پهلوی)، *تاریخ پزشکی*، دوره ۱۳، ش ۴۶، صص ۱-۲۷
- کریمی، بهمن، ۱۳۹۵، *سفرنامه علمی و باستان‌شناسی (راه‌های باستانی و پایتخت‌های قدیمی غرب ایران)*، چاپ دیجیتال، تهران: دنیای کتاب.
- گاردنر، هلن، ۱۳۸۶، *هنر در گذر زمان*، مترجم محمدتقی فرامرزی، چاپ نهم، تهران: نگاه و آگاه.
- گروته، هوگو، ۱۳۶۹، *سفرنامه گروته*، مترجم مجید جلیلودن، چاپ اول، تهران: مرکز
- لاکهارت، لارنس، ۱۳۴۳، *انقرض سلسله صفویه و ایام استیلای افغانه در ایران*، ترجمه مصطفی قلی عماد، تهران: تابان
- محمدی، خسرو، ۱۳۹۹، *خانه اربابی بهاءالملک؛ کوی اعتمادیه همدان و موقوفات آن*، *دانشنامه استان همدان*، چاپ دوم، تهران: نشر طلائی
- ملک محمدی، حمیدرضا، ۱۳۸۵، *ژاندارم و ژنرال؛ نگاهی به روابط ایران و آمریکا در دوره پهلوی دوم*، تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی
- نصیری طیبی، منصور، ۱۳۹۳، *زندگی سیاسی صولت‌الدوله قشقایی (۲)*، *فصلنامه اسناد بهارستان*، پاییز و زمستان، شماره ۵، صص ۹۷-۱۲۸
- ویشارد، جان، ۱۳۶۳، *بیست سال در ایران*، ترجمه علی پیرنیا، تهران: نوین
- هاکس، جیمز، ۱۳۹۴، *قاموس کتاب مقدس*، چاپ سوم، تهران: اساطیر
- هیومافت، ساموئل، ۱۳۷۰، *تاریخ مسیحیت در آسیا (از آغاز تا قرن پانزدهم)*، مترجم ناشر، لندن: انتشارات ایلام
- یلسون، آبراهام، ۱۳۶۳، *روابط سیاسی ایران و آمریکا (۱۳۰۰-۱۳۴۰ هـ.ق)*، مترجم محمدباقر آرام، تهران: امیرکبیر

ب. منابع لاتین

- Among The Alumni, *The Princeton Alumni Weekly*, Vol.27, No.20, February 25, 1927, p.607.
Available in:
http://book.google.com/books/about/Princeton_Alumni_Weekly.html?id=CRZbAAAAAYAAJ
Belle Hawkes Paper, Date Created Doc: 1872-1919. Available in:
http://inherownright.org/catalog?utf8=√&search_field=all_fields&q=Belle+hawkes
Christism Hospital (Hamadan, Iran), Date Created Pic: 1950-1968. Available From:
https://digital.history.pcusa.org/islandora/object/islandora%3A5324?solr_nav%5Bid%5D=2a116245bca6c2e90c40&solr_nav%5Bpage%5D=0&solr_nav%5Boffset%5D=0&display=grid
Gewargis, H., Ishaya, A, 2022. *The History of Assyrians in Hamadan, Usa*: Xlibris

- Graham, Billy Collection 039 *Papers of Sarah "Belle" Hawkes*, CN 039. Center Archives. Available
From: <https://archives.wheaton.edu/repositories/4/resources/46> Accessed November 04, 2021
- Hawkes, J. W, 1931, *Belle Sherwood Hawkes; Thirty-Six Years in Persia*, Available From: <https://www.Digital.history.pcusa.org/islandora/object/islandora%3A155914>
- Heuser, F .J, Womens Work for Women; Belle Sherwood Hawkes and the East Persia Presbyterian Mission, *American Presbyterians*, Spring 1987, 65(1), p.7-17. Available From: <https://www.Jstor.org/stable/23330785>
- Paulissian, Robert, The Maintenance of Modern Syriac in Iran, After The Flight of Assyrians from Urmi in 1918 to 2007, *Aram (Journal of Assyrian Academic Studies)*, December 2009, vol 12, p.193-213. Doi: 10.2143/aram.21.02047093
- Shahghasemi, Ehsan, 2017, *Iranians in the Minds of American*, New York: Nova science publishers
- Waterfield, Robin, E., 2011, *Christians in Persia*, vol 24, Lodon: George Allen & Unwin
- Zirinsky, Michael, P., Harbingers of Change; Persbytrian Women in Iran 1883-1949, *American presbyterians*, Fall 1992, 70(3), p.173-186. Available From: <https://www.Jstor.org/stable/23333052>

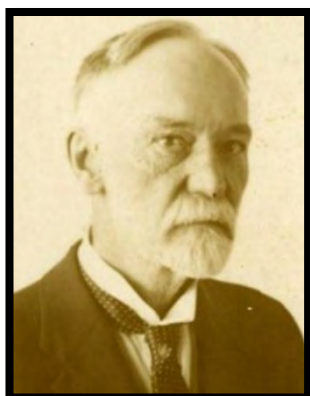
References

- Ahyaei, Zeinab, 2003, *American advisers in Iran according to the documents*, Tehran: Center for Islamic Revolution Documents. (In Persian)
- Among The Alumni, *The Princeton Alumni Weekly*, Vol.27, No.20, February 25, 1927, p.607. Available in:
http://book.google.com/books/about/Princeton_Alumni_Weekly.html?id=CRZbAAAAYAAJ
- Azkaei, Parviz, 2001, *Hamadan Nameh; Twenty sayings about Madestan*, Hamadan: Madestan. (In Persian)
- Azkaei, Parviz, 2010, *Historical Matikan; Fifty Articles on historic Subjects*, Hamadan: Madestan. (In Persian)
- Azkaei, Parviz, *unpublished notes and manuscripts*, storage location: Hamadan Central Library, Dr. Azkaei Endowment Library, File 34, folder 6. (In Persian)
- Belle Hawkes Paper*, Date Created Doc: 1872-1919. Available From: http://inherownright.org/catalog?utf8=✓&search_field=all_fields&q=Belle+hawkes
- Bill, James, 1982, *lion and Eagle; The Tragedy of Iran-US Relations*, Translated by Mahvosh Gholami, Tehran: Koobe Publishing. (In Persian)
- Boroumand, Safoura, 2001, *a research on the activities of the missionary association of the church during the Qajar period*, Tehran: Institute of Contemporary History of Iran. (In Persian)
- Christisn Hospital (Hamadan, Iran)*, Date Created Pic: 1950-1968. Available From: https://digital.history.pcusa.org/islandora/object/islandora%3A5324?solr_nav%5Bid%5D=2a116245bca6c2e90c40&solr_nav%5Bpage%5D=0&solr_nav%5Boffset%5D=0&display=grid
- Dunsterville, Lionel, 1928, *British imperialism in Iran and the Caucasus, 1917-1918; Memoirs of General Dunsterville*, translated by Mirza Hasan Khan Ansari, 1st edition, Tehran: Publications Kooshesh Newspaper
- Edvai, Mazhar, 2015, Dr. Saeed Khan Kurdestani, The Myth of Medical Ethics of Kurdistan in the Qajar and First Pahlavi Periods, *Medical History Quarterly*, Spring, 7(22), PP. 169-190. (In Persian)
- Elder, John, 1954, *History of the American Mission in Iran*, Translated by Soheil Azari, Tehran: Noorjahan. (In Persian)

- Fan Blusher, Vibert, 1990, *Blusher's travelogue*. Translated by Keykavoos Jahandari, Tehran: Kharazmi. (In Persian)
- Feizi Sakha, 2007, Temporary Closure of American Schools in 1927 AH, *Nameh Anjoman*, No. 35-36, pp. 197-208
- Flor, Willem, 2014, *Iran's Hospitals During Safavid and Qajar times*, Translated by Iraj Nabipour, Bushehr: Publications of Bushehr University of Medical Sciences. (In Persian)
- Gardner, Helen, 2007, *Art in the Passage of Time*, Translated by Mohammad Taghi Faramarzi, 9th edition, Tehran: Negah and Aghaah. (In Persian)
- Gewargis, H., Ishaya, A, 2022, *The History of Assyrians in Hamadan*, Usa: Xlibris
- Ghazvinian, John, 2021, *Iran and America: A History 1720 to the Present*, Translated by Saeed Kalati, Tehran: Sales. (In Persian)
- Graham, Billy Collection 039 *Papers of Sarah "Belle" Hawkes*, CN 039. Center Archives. Available in: <https://archives.wheaton.edu/repositories/4/resources/46> Accessed November 04, 2021
- Groteh, Hugo, 1990, *Groteh's traveloge*, Translated by Majid Jalilund, 1th edition, Tehran: Center. (In Persian)
- Hawkes, J. W, 1931, *Belle Sherwood Hawkes; Thirty-Six Years in Persia*, Available From: <https://www.Digital.history.pcusa.org/islandora/object/islandora%3A155914>
- Hawkes, J. W, 2013, *Bible Dictionary*, third edition, Tehran: Asatir
- Hayim, Soleiman, 2002, *The Shorter English-Persian Dictionary*, Third Edition, Tehran: Farhang Moaser. (In Persian)
- Heuser, F .J, Womens Work for Women; Belle Sherwood Hawkes and the East Persia Presbyterian Mission, *American Presbytrians*, spring 1987, 65(1), p.7-17. Available From: <https://www.Jstor.org/stable/23330785>
- Heydari, Mansoor; Karami, Reza; AliSufi, Alireza, 2019, Historical Review of Medical Conditions and Doctors in Hamadan Province During the Second Pahlavi Period (1941-1979), Hamadan: Hamadan University of Medical Sciences Publications. (In Persian)
- Heydari, Soleiman, 2018, Church Evangelism Association and its role in the propagation of Protestantism in Shiraz 1920-1978 AD, *Historical Studies of the Islamic World*, Spring and Summer, 6(11), PP.7-32. (In Persian)
- Hugh Moffett, Samuel, 1981, *History of Christianity in Asia (from the beginning to the 15th century)*, Translator, Publisher, London: Elam Publications. (In Persian)
- Jackson, Abraham, 2008, *Jackson's Traveloge; Persia, past and present*, Translated by Manouchehr Amiri and Fereydoun Badrei, Tehran: Elmi Publications. (In Persian)
- Jahanpour, Ali, 2006, *Hamadan, the gate of history*, first edition, Hamadan: Sepehre Danesh
- Karami, Reza, 2021, Jewish Physicians of Hamadan and Their role in Medical Development in This City (From the late of Qajar end of Pahlavi Era), *Medical History*, 13(46), 1-27
- Karimi, Bahman, 2014, *Scientific and Archeology Travelogue; Ancient ways and old Capitals of western Iran*, digital printing, Tehran: Donyaye Ketab.
- Kargar Esfandabadi, Khadija, 2017, Women and School Development; The Constitutional Era until the Fall of Pahlavi II, *Political Science Quarterly*, Summer, 13(39), PP.95-114. (In Persian)
- Lockhart, Laurence, 1964, *The Extinction of the Safavid Dynasty and the Days of Afghans Conquest in Iran*, translated by Mustafa Gholioli Emad, Tehran: Taban.
- Malek Mohammadi, Hamidreza, 2006, *Gendarme and General; A look at Iran-US Relations During the Second Pahlavi Period*, Tehran: Center for Islamic Revolution Documents. (In Persian)

- Mohammadi, Khosro, 2020, *Baha-ol-Molk Manor House; Hamadan's Etamadieh Neighborhood and its Endowments*, Hamadan Province Science Book, 2th edition, Tehran: Talaeipublication.(In Persian)
- Nasiri Tayyebi, Mansoor, 2014, The Political Life of Soulat al-Dawlah Ghashghaei (2), *Baharestan Documents Quarterly*, Autumn and Winter, No. 5, PP. 128-97.(In Persian)
- Paulissian, Robert, The Maintenance of Modern Syriac in Iran, After The Flight of Assyrians from Urmi in 1918 to 2007, *Aram(Journal of Assyrian Academic Studies)*, December 2009, vol 12, p.193-213. Doi: 10.2143/aram.21.02047093
- Rasooli, J; Allen, C, 1982, *The Lovely Physician; the Life Story of Dr. Saeed Kordestani*, Translated from the English text, Washington: Iranian Christians International
- Sadr, Mohsen, 1985, *Sadr al-Ashraf's Diary*, Tehran: Vahid Publications. (In Persian)
- Safai Malayeri, February & March 1972, Arif's letter to Vahid, *Armaghan*, Volume 40, Vol. 11-12, pp. 770-774
- Saloor, Ghahreman Mirza, 1995, *Ein al-Sultaneh Diary Newspaper*, by Massoud Saloor and Iraj Afshar, first volume, Tehran: Asatir. (In Persian)
- Shahghasemi, Ehsan, 2017, *Iranians in the Minds of American*, New York: Nova science publishers
- The registration file of Angeli Hamadan Church in the list of national monuments*, 1997, Encyclopaedia of History of Architecture and Urban Planning of Iran, work number: 2459/3, Available in: https://cdnnext.iranarchpedia.ir/doc/1/10667_8029.1/%DA%A9%D9%84%DB%8C%D8%B3%D8%A7%DB%8C_%D8%A2%D9%86%D8%AC%D9%84%DB%8C_%DB%B2%DB%B4%DB%B5%DB%B9.pdf.(In Persian)
- Unknown author, *History of Hamadan American School; 1882-1932*, undated, Hamadan: Kimia Press. (In Persian)
- Waterfield, Robin, E., 2011, *Christians in Persia*, vol 24, Lodon: George Allen & Unwin
- Wishard, John, 1984, *Twenty Years in Iran*, Translated by Ali Pirnia, Tehran: Novin. (In Persian)
- Yeselson, Abraham, 1984, *Political relations between Iran and America (1340-1300 AH)*, translated by Mohammad Bagher Aram, Tehran: Amir Kabir.(In Persian)
- Zahir al-Doleh, Ali Khan, 1988, *memories and documents of Zahir al-Doleh*, by Iraj Afshar, second edition, Tehran: Zarin.(In Persian)
- Zirinsky, Michael, P., Harbingers of Change; Persbytrian Women in Iran 1883-1949, *American presbyterians*, Fall 1992, 70(3), p.173-186. Available From: <https://www.Jstor.org/stable/23333052>

پیوست ۱. تصاویر

عکس ۲: مستر هاکس در دوران کهنولت

(islandora:

159884:Digital.history.pcusa.org)

عکس ۱: مستر هاکس در جوانی

(in her own right: rg116_b2_f13_10)

عکس ۴: خانم بل هاکس در سال

۱۸۸۳م

(in her own right:
rg116_b2_f13_14)

عکس ۳: هیئت میسیون آمریکایی مستقر در همدان، بل

هاکس نشسته روی زمین سمت راست و جیمز هاکس

روی صندلی در کنار وی، آوریل ۱۸۸۹م

(in her own right: rg116_b2_f13_09)

عکس ۷: نمایی از جبهه خارجی کلیسا در سال ۱۹۱۹م
(in her own right: rg116_b2_f13_14)

عکس ۶: نمایی از جبهه خارجی کلیسا در اواخر دهه ۷۰ شمسی (از سند ثبتی کلیسا: ۳/۲۴۵۹)

عکس ۵: نمایی از جبهه خارجی کلیسا در سال ۱۴۰۰ش (از نگارندگان)

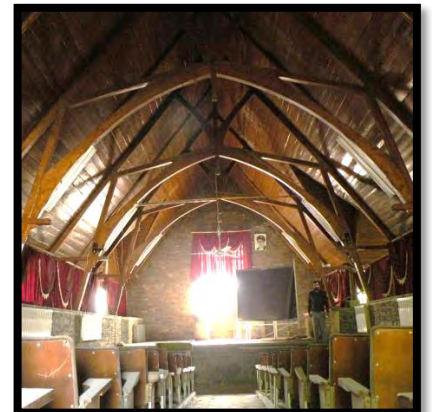

عکس ۱۰: نمای داخلی کلیسا به سمت پنجره های شرقی در سال ۱۹۱۹م، در آغاز کف آن کاملاً مسطح بوده است

(in her own right: rg116_b2_f13_29)

عکس ۹: نمایی داخلی کلیسا در اواخر دهه ۷۰ شمسی (عکس از سند ثبتی کلیسا: ۳/۲۴۵۹)

عکس ۸: نمای داخلی کلیسا در سال ۱۴۰۰ش (عکس از: نگارندگان)

عکس ۱۲: مزار خانم بل هاکس در سال ۱۹۱۹م که اکنون اثری آن نیست

(in her own right: rg116_b2_f13_17)

عکس ۱۱: نمای بیرونی کلیسا در سال ۱۹۱۹م

(in her own right: rg116_b2_f13_27)

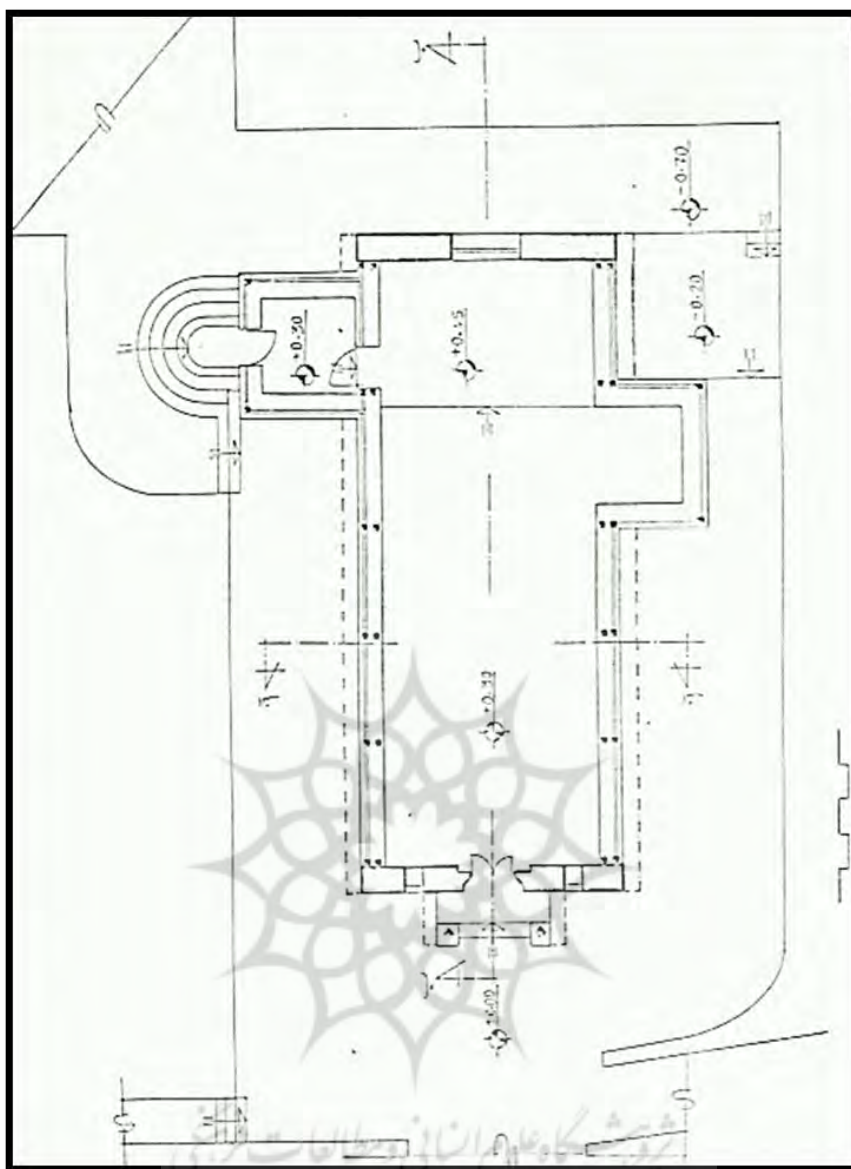
عکس ۱۴: موقعیت مکانی کلیسای یادبود آمریکایی (انجیلی)

همدان (Google Maps)

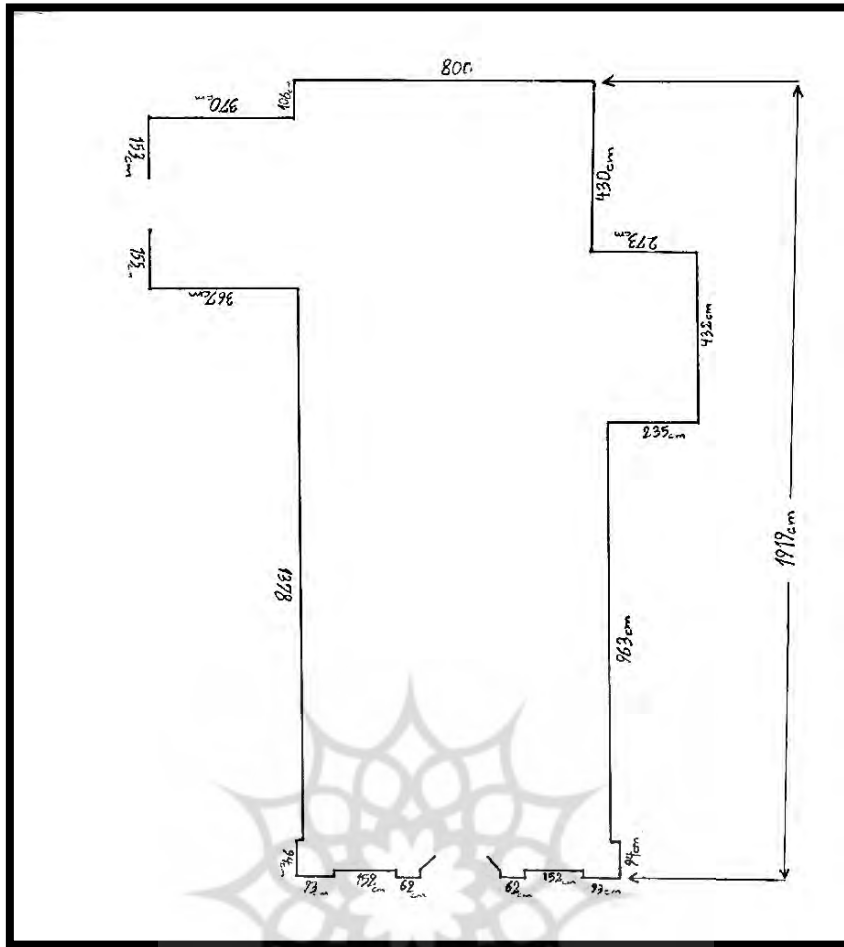

عکس ۱۳: بیمارستان آمریکایی همدان حدود سال ۱۹۵۰م

(Digital.history.pcusa.org: islandora:5324)

عکس ۱۵: نقشه کلیسا (پرونده ثبتی اثر در اداره کل میراث فرهنگی به شماره ۳/۲۴۵۹)

عنوان طرح	کلیسای یادبود آمریکایی همدان	بخش	پلان	تاریخ ترسیم	۱۴۰۱/۷/۷
مقیاس	۱:۱۰۰	ترسیم	خسرو محمدی	خطا	۱ میلی متر
واحد	سانتی متر	مکان	خیابان طالقانی، حیاط بیمارستان اکباتان (آمریکایی)	سال ساخت	۱۹۱۹ میلادی
		نوع پلان	صلیبی نامتقارن	سازنده	جیمز هاگس

عکس ۱۶: پلان کلیسا (ترسیم خسرو محمدی)